

Prof. Dr. S. Mete Ünügür'ün Anısına

ms
MILLİ SARAYLAR

TBMM MİLLİ SARAYLAR DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINI
İSTANBUL 2004

Hereke Kumaş Motifleri ve Desen Araştırmaları

Dokumacılık, örtünme ve korunma ihtiyaçları sonucunda var olmuş ve insanlığa hizmet ederek günümüze dek teknolojik gelişmelerle kendini yenilemiş en eski sanat dallarından-
dır.

Önceleri bir takım aletlerle, sonraları çeşitli makinelerle keten, pamuk, yün ve ipek dokunmuş; sağlamlığı, hafifliği, kolay taşınması ve ekonomik değeri ile ipek, devlet ve imparatorlukları yönlendiren, önemli bir tekstil ürünü olmuştur.

Dokuma sanatında çok ileri düzeydeki Anadolu Selçuklularının mirasçısı olan Osmanlı toplumu, bu birikimiyle Doğu ve Batı etkilerini yorumlamış ve kendi özgün sanatını yaratmıştır.

Selçuklulardan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de ipek, önemli bir ekonomik kaynak ve prestij unsuru olmuş, giyme ve kullanma özgürlüğü sadece toplumun yönetici sınıfına özgü olarak kullanılmıştır.

Türkler tarafından yüzyıllardır işlenen ipek, 14. yüzyılda Bursa'nın ipek dokuma ve ticaret merkezi halini alması ile bir başka özellik kazanmıştır. Değerli taşlar ve tellerle süslenecek ve dokunarak sultanların kıyafetleri olan, başka hükümdarlara hediye olarak verilen ipek, Osmanlı sarayının tüm sanat kollarına gösterdiği koruyuculuk ve yönlendirme ile devletin kontrolü altında kalmıştır.

Osmanlı kumaş sanatı, İmparatorluğun yükselme dönemine paralellik göstererek 16. ve 17. yüzyıllarda gerek teknik ve gerekse sanatsal açıdan en yüksek dönemine erişmiştir. 18. yüzyılda bozulan ekonomik yapı, tüm sanat dallarını olduğu gibi kumaş sanatını da etkilemiş, iyi ve kaliteli kumaş bulmak güçleşmiş, dokumada daha önceleri kullanılan değerli teller en aza indirgenmiş, makineleşerek seri üretime geçen Batı dokumacılığı ile rekabet gücü zayıflayan Osmanlı dokumacılığı durma noktasına gelmiştir. Türk kumaş sanatının son devrini temsil eden ve geçmiş yüzyılların ana sanat karakterini koruyarak Batılılaşmanın etkisiyle dokuma sanatına farklı açılımlar kazandıran Hereke Fabrikası bu açıdan da önem arz eder.

Osmanlı dokumacılığının ilk büyük fabrikalarından biri olan ve 1843 yılında Serasker Rıza Paşa'nın da izniyle Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler tarafından kurulan İpekli kumaş fabrikası, 1845 yılında Hereke-i Fabrikayı Hümayunu adı ile saraya bağlanmış -sahiplerince sultan adına ferağ olunmuş- ve Sultan Abdülmecid adına tescil edilmiştir. Fabrikaya 1850 yılında gelen jakar tezgahları ile kemhahane bölümü de çalışmaya başlamış ve Saray döşemesinde kullanılacak kumaşlar günümüze kadar dokunmuştur. Saray dokumahanesi geleneği Hereke Dokumahanesi'nin Saray bünyesine katılması ile sürdürülmüş ve 1952 yılına kadar bu dokumahane ürünler vermiştir.

Hereke Fabrikası bir imparatorluk fabrikası ve prestij aracı olmuş, uluslararası sergilerde ve fuarlarda ülkemizi temsil ederek birçok ödüller, diplomalar ve nişanlar kazanmıştır.

Sadece saray için üretim yapan Hereke Fabrikası Osmanlı Saraylarının tefrişinde kullanılan döşemelik kumaşları ve giyim kumaşlarını üretmekle kalmamış yabancı konuklara verilen en değerli armağanları da dokumuştur. Defter No. 453’de yazdığı üzere İsveç Kralına, Mart 1885 yılında 41.5 metre Nohudi zemin – Cevizi renkte, 2 Nisan 1885 de dört sefer Mai zemin sırma renkli Brokatır Kumaş ayrıca üç seferde toplam 103 metre olmak üzere sarı zemin beyaz çiçekli fantazyeli Brokatır kumaş hediye olarak verilmiştir¹.

“Milli Saraylar Arşivi’nde bulunan 308, 523, 524, 525, 526, 527, 530 numaralı defterleri Hereke Fabrikası’ndan saraya verilen eşyaların faturalarından oluşmaktadır. Faturalarda bugün bilinen döşemelik kumaş ve halılardan başka çok çeşitli tekstil ürününün adı geçmektedir. Bu ürünler arasında havlu, klaptanlı bornoz, ipek zenne çorabı, ipek erkek çorabı, mendil, yatak örtüsü, masa örtüsü, baş örtüsü, boyun atkısı, çarşafık, esvaplık, nişan kurdelesi, çiçekli tül, çorap bağ şeridi, sabun bezi gibi çeşitli ürünler sayılabilir. Kumaş türü olarak atlas, canfes, çuha, brokatil, abani, şal, kadife, çatma kadife, ipekli kadife, madampul, amerikan gibi kumaşlar yer almaktadır.”² Ürünlerin bu çeşitliliği Osmanlı hanedanına üretim yapan bir fabrika için düşünülmelidir. Osmanlı hanedanının ülkeden ayrılması ile üretimdeki bu çeşitlilik sona ermiş, jakarlı tezgahlarda üretim yapan İpekli Dokuma Bölümü sadece döşemelik ve perdelik üretimini sürdürmüştür.

Hereke Fabrikası, Cumhuriyet’in ilanından sonra Sanayi ve Maadin Bankası’na, 1938 yılında, önce Sanayi Ofisi’ne ardından da Sümerbank’a bağlanmış ve Başbakanlık Özelleştirme Kurulu’nun 14 Haziran 1995 tarih ve 95/45 sayılı kararı ile Milli Saraylar Daire Başkanlığı’na devredilerek bir Müze-Fabrika olarak saray yapılarının özgün tefrişine yönelik üretimini günümüze kadar sürdürmüştür.

Hereke’de dokunan döşemelik ve perdelik kumaşlarda kullanılan malzeme ipektir. Hem atkı, hem de çözügüsünde ipek ipliğin kullanıldığı kumaşlarda yer yer üzerine değerli teller sarılarak elde edilen klaptan iplerin de kullanıldığı eski örneklerden görülmekte, ancak ma-

- 1 100 numaralı desen.
- 2 103 numaralı desen.
- 3 207 numaralı desen.
- 4 301 numaralı desen.
- 5 302 numaralı desen.
- 6 1001 numaralı desen.

liyetinin yüksekliği nedeni ile günümüz Hereke kumaşlarında bu kullanılmamaktadır. Ayrıca Hereke Fabrikası üretimi arasında önemli bir grup oluşturan çatma kumaşlar, dokunuş ve tekniği itibarıyla kadifenin bir cinsi olup, kabartma desenlidir. Çatmanın kadifeden farkı; zemine oranla süsleme havınının farklı oluşudur³. Çatmalar önceleri kaftanların yapımında kullanıldığı gibi mefruşat eşyası olarak da kullanılmıştır. “Bursa, Bilecik ve daha geç dönemlerde de Üsküdar çatmaları dünyaca ün yapmışlardır. Billhassa Üsküdar’ın çatma yastıkları, uluslararası ticarete aranan bir ürün olmuştur.”⁴ Hereke Fabrikası üretimi yedi adet Çatma Kadife bulunmakta, Desen Numaraları 7, 345, 629, 1009, 2009 ve iki adette numaraları tespit edilemeyen bu çatmalardan yalnızca 629, 2009 desen numaralı ve bir adet de numarasız olan örnek üretilebilmektedir. Üretimine devam edilemeyen kumaşlar arasında yoğunlukta bulunan çatma kadifeler için yeniden üretim çalışmaları sürmekte ve 1999 yılı hedef programına alınan ve yeniden üretimi gerçekleştirilen 2009 desen numaralı çatma kadife de olduğu gibi 7 desen numaralı çatma kadifenin de yeniden üretilebilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir.

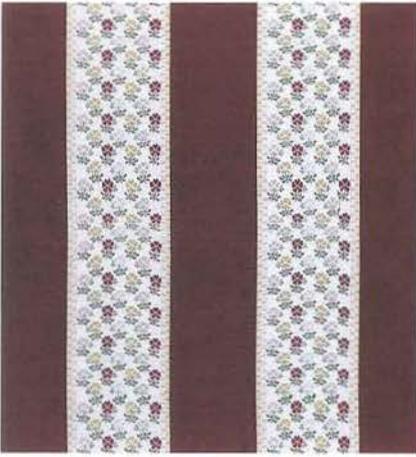
Hereke ipeklilerine tasarım açısından bakıldığında tüm koleksiyonda Batı etkili tasarımların ağırlıklı olduğu göze çarpar. Araştırmalardan ilk kurulduğu yıllardan itibaren desen tasarımında Batılı sanatkarların çalıştırıldığı anlaşılmıştır. “Hereke Fabrikası Çizim Arşivi”nde bulunan orijinal desen çizimlerinin arka yüzlerinde çoğu Fransızca olmak üzere Latin alfabesi ile yazılmış notlar ve tarihler bulunmaktadır. Bu notlar desen tasarımı için çalıştırılan kişilerin Batılı sanatkarlar olduğunun bir göstergesi olarak dikkate alınabilir.”⁵ Hereke kumaşlarında Batı ile Osmanlı sanatının bir yorumu batılılaşmanın getirdiği gözle görülür bir değişim vardır. Batı anlayışlı bir saray olan Dolmabahçe Sarayı’nın tefrişinde kullanılan Hereke kumaşlarının bu anlayışta olması yadsınamaz. Hereke kumaşlarında belirgin bir desen karakterinden söz edilemese de Klasik Osmanlı kumaşlarına paralel bir çizginin devamı olan doğu etkili kumaşların, Rokoko, Art Nouveau, Neo-Klasik akımlar ile yorum-

7

8

9

10

11

lanmış çiçek demetleri ve kompozisyonlar ile süslü kumaşların ve Fransız Lyon desenlerini hatırlatan Batı etkili kumaşların varlığından söz edilebilir.

Doğu etkili kumaşları incelediğimizde, 18. yüzyılın ikinci yarısında dokunmaya başlanan çözü ve atkısı ipek, boyuna yollu, Sultan III. Selim’in yerli üretimi güçlendirmek için 1804’de Selimiye Kışlası civarında kurdurduğu yeni tezgahlarda dokutturulan, eski sevai kumaşın bir benzeri olan ve Sultan’ın adıyla tanınan Selimiye kumaşlarına büyük benzerlik gösteren kumaşlar da yoğunlukta görünür. Ayrıca bilinmektedir ki “18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın başlarında, kadın ve erkek kıyafetlerinde Selimiye Kumaşı’ndan yapılmış kaftanlar çok modadır.”⁶ Hereke Kumaş Kataloğu’ndaki (desen zarflarındaki numaralar) numaralarına göre desen no: 100, 103, 207, 301, 302, 904, 1000, 1001, 1007, 703 numaralı, halen üretilmekte olan kumaşlar ve üretilmesi düşünülen 250 desen numaralı kumaşlar bu gelenekle yorumlanmışlardır. Bu kumaşlarda yoğun olarak kırmızı ve sarı renkler kullanılmış, 100 ve 103 desen numaralı olan kumaşlar ise tayf renkleriyle düzenlenmiştir.

7 904 numaralı desen

8 703 numaralı desen

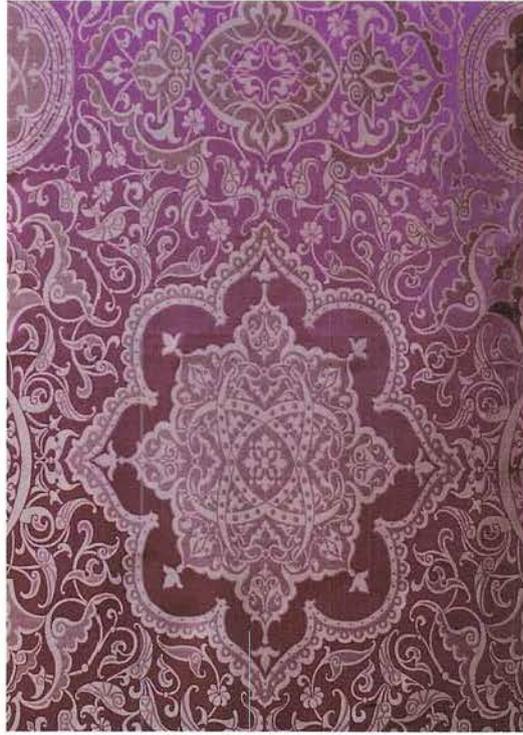
9 1000 numaralı desen

10 1007 numaralı desen

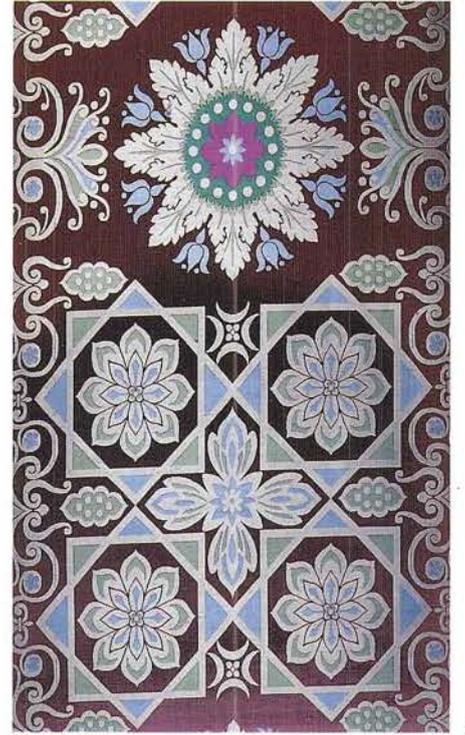
11 250 numaralı desen

12

13

14

12 308 numaralı desen

13 356 numaralı desen

14 379 numaralı desen

15 1023 numaralı desen

16 1 numaralı desen

17 76 numaralı desen

18 81 numaralı desen

19 371 numaralı desen

Bunun yanısıra deseninde geometrik form içinde rumiler veya stilize edilmiş bitki motifleri yer alan 308, 356, 379 numaralı desenler, içleri rumi ve palmet motifleriyle şemselerden oluşan 1023 numaralı desen, kaftanlık kumaş olarak adlandırılan 1 numaralı desen, zemininde rumi ve palmet vazolar bulunan 76 numaralı desen, oval madalyonlar içinde yer alan çin bulutlarından oluşan 81 numaralı desen, beş köşeli yıldız motiflerinden oluşan 371 numaralı desenler geleneksel Osmanlı çizgilerini taşıyan desenlerdir.

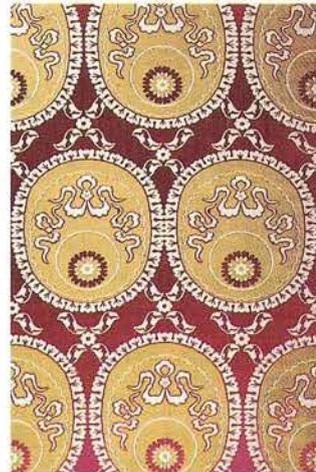
15

16

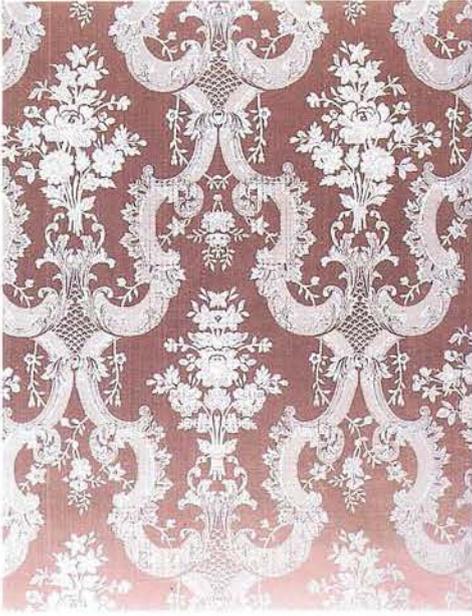
17

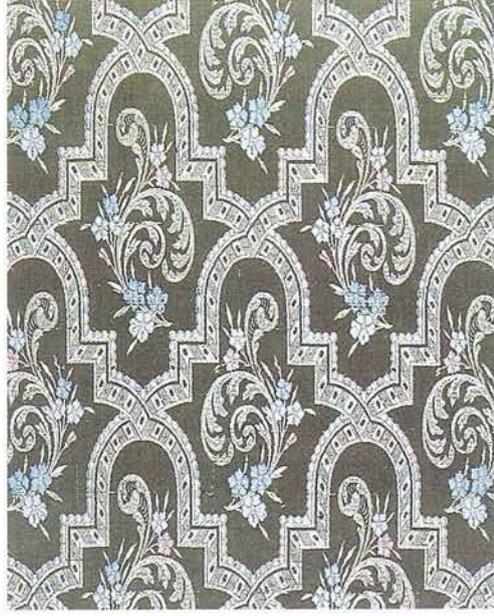
18

19

20

21

20 57/911 numaralı desen

21 145 numaralı desen

22 952 numaralı desen

23 847 numaralı desen

24 924 numaralı desen

22

23

Yaşama ve sanata dair batı toplumlarına hakim olan genel beğeni, batılılaşmanın da etkisiyle Osmanlı'yı da etkilemiş ve sarayın yönlendirmesi ile Hereke kumaşlarına da yansiyarak, batı sanat akımlarını içeren kumaşların, koleksiyonun büyük bir bölümünü oluşturması sağlanmıştır.

“17. yüzyılda Doğu'ya yönelen Fransız ticareti, kendine yeni pazarlar aramaktadır.”⁷ Bunun sonucunda Fransa ile Osmanlı arasında başlayan diplomatik ilişkileri diğer Avrupa ülkeleri ile kurulan siyasi ilişkiler izlemiş, bu durum, Osmanlı'nın 18. yüzyılda Avrupa kültürüne göstereceği yakınlığa bir zemin oluşturmuştur. “18. yüzyıl başlarında, sanat alanında, klasik anlayıştan ayrılma eğilimi içinde yeni arayışlara girildiği sırada, Batı dünyasıyla dostluk ilişkileri kurulması, Batı bilgi ve teknolojisinden yararlanma hareketinin başlaması, sanat alanında Batı etkisine açık bir ortamın oluşumuna neden olmuştur. Nitekim, yüzyılın ortalarına doğru bir Batı üslubu olan Barok ve bir Batı süsleme düzeni sayılan Rokoko, Türk Sanatına girmiştir.”⁸ 57/911 numaralı desende olduğu gibi 145 numaralı desende de Rokoko kıvrımlı kartuşlar içerisinde çiçek buketleri görülür. Hereke kumaşları arasında tek figürlü desenli kumaş olan 952 numaralı desende ise Barok etkileri gözlemlenir. Diğer yandan soyut bitkisel sarmaçlı biçimleri el sanatlarına sokan Art-Nouveau üslubuna örnek olarak desen no 847 ve 924 verilebilir.

24

25

25 70 numaralı desen

26 Yıldız Şale Tören Salonu'ndan bir görünüm.

Fransa ile kurulan diplomatik ilişkilerin en önemli sonuçlarından biri olan kapıtülasyonlar, Osmanlıyı ithal mallara açık bir pazar haline getirmiş ve bunun sonucunda "1727'den itibaren, yerli ipekli endüstrisine rağmen Lyon'dan ipekli kumaşlar ve yıldızlı eşyalar getirilmeye başlanmıştır." Fransız etkili ve Lyon kumaşlarına benzerlik gösteren 70 numaralı desen de batı etkili kumaşlar arasındadır. Yalnızca birkaç örnek verilen Batı etkili desenler, koleksiyonun büyük bir bölümünü meydana getirmekte, buna karşın özgün yorumu ve ifade zeminindeki Osmanlı etkileri ile Hereke kumaşının kendine has üslubunu oluşturmaktadır.

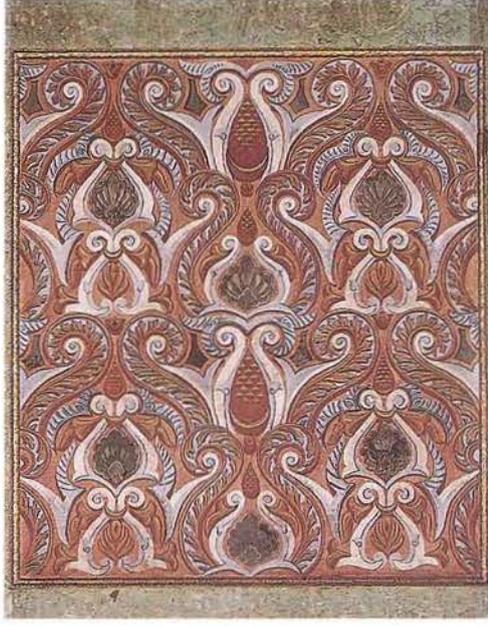
Desenlere bir başka bakış açısı da ku-

26

27

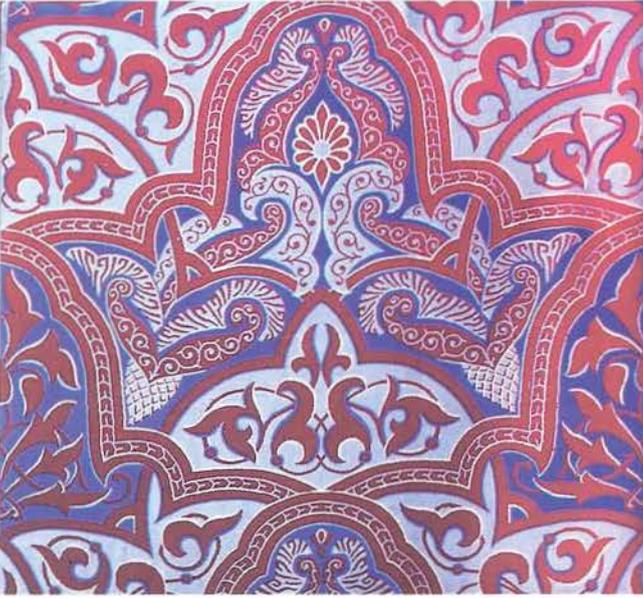
28

27 89 numaralı desen.

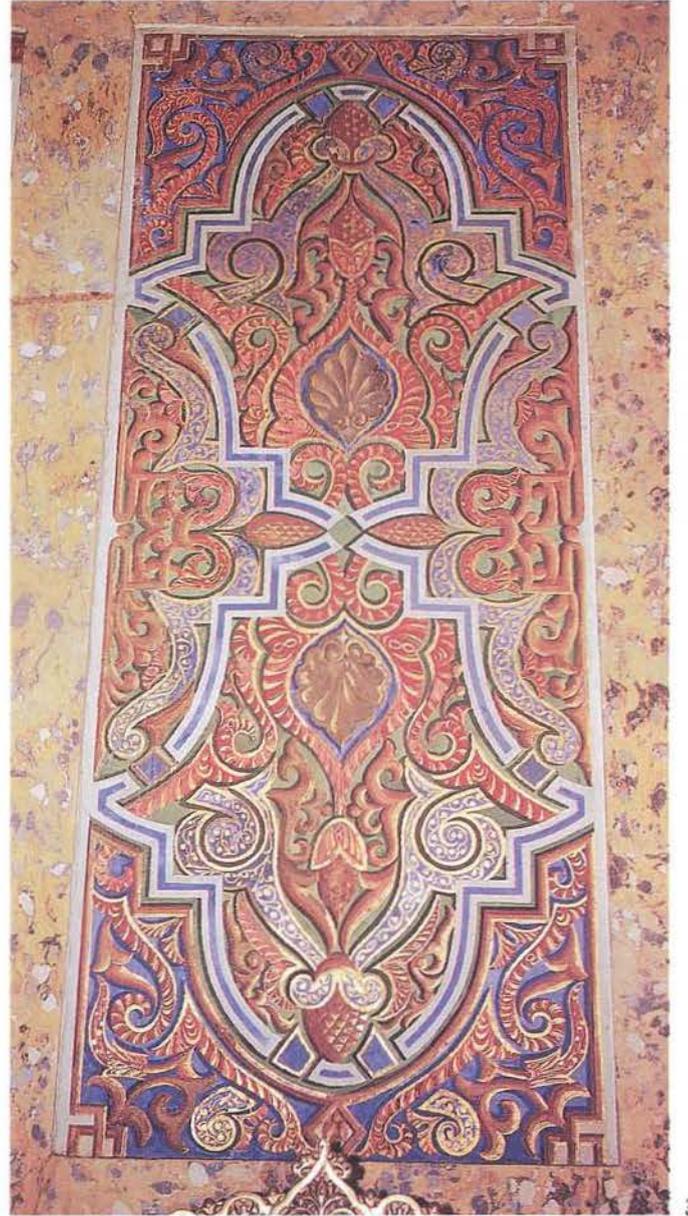
28 Beylerbeyi Sarayı duvar süslemesi.

29 114 numaralı desen.

30 Beylerbeyi Sarayı duvar süslemesi.

29

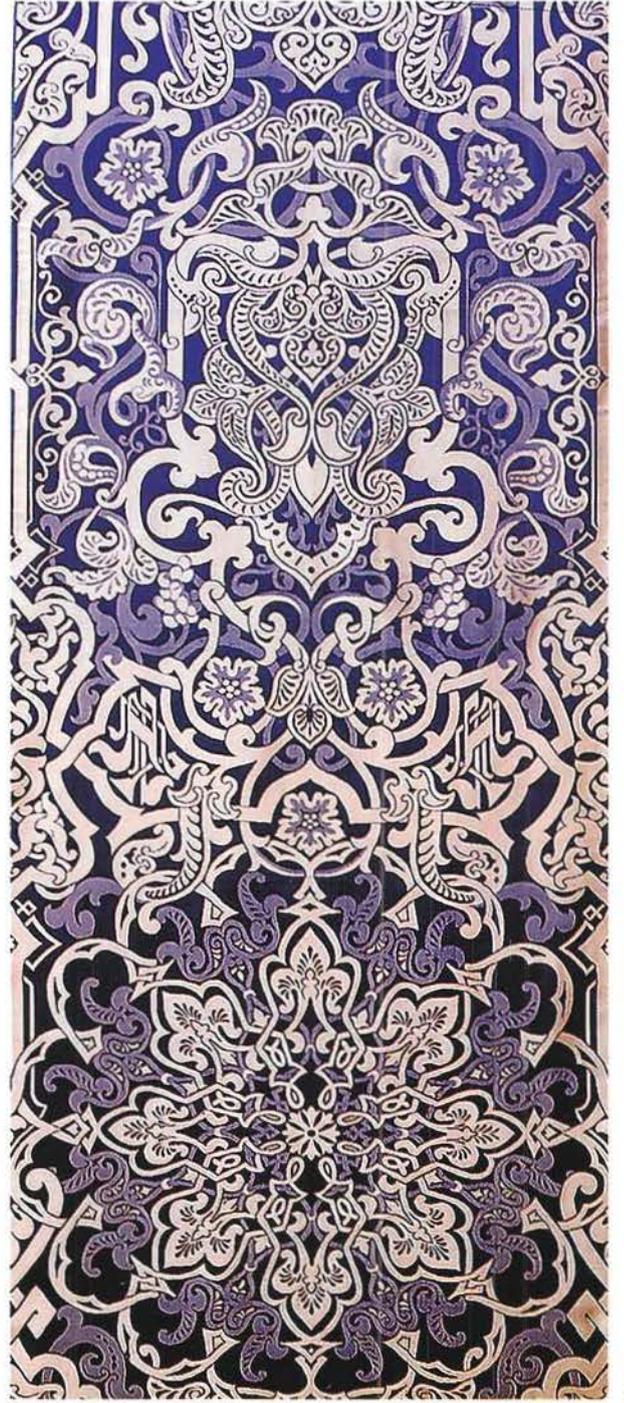
30

maşların mekanların kullanım amacı da göz önüne alınarak duvar ve tavan süslemeleri ile mobilya ve halılarla bütünlük oluşturacak şekilde tasarlandığı, bir bakıma kullanılacağı mekana göre şekillendiğidir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda ikamet etmesi ile Yıldız Sarayı için saray ressamı tarafından çizilen desenler, Hereke'de dokunarak saray mefruşatı bu kumaşlarla yenilenmiştir. 371 numaralı desen bu yeni tefriş için dokunmuş yeni kumaşlardan biri olmalıdır. Ayrıca 89, 114 ve 1157 desen numaralı kumaşlarda da Beylerbeyi Sarayı tavan eteklerinde ve duvar panolarında görülen tezyinatlardaki motifleri hatırlatan süsleme unsurları kullanılmıştır. Doğu ve Batı'nın harmanlanarak Osmanlı motiflerinin Batı karakteri de katılarak yeniden yorumlandığı bu saray

31

31 Beylerbeyi Sarayı duvar süslemesi.
32 1157 numaralı desen.

32

üslubunda duvarlarda olduğu gibi kumaşlarda da Osmanlı süsleme unsuru olan geçmeli kompozisyonlar zarıflığını ve anlatım gücünü kaybetmeden korunmuş, rumi motifler Barok üslupla harmanlanmıştır.

Hereke kumaşlarına renk özelliği açısından baktığımızda en çok kullanılan rengin kırmızı olduğu görülür, deseni ortaya çıkartacak şekilde çoğunlukla krem rengi, sarı ve bej tonları ile renk kombinasyonları yapılmıştır. “Türk kumaşlarında, renklerin başında, kırmızı gelir. Zaten tek mil dünyanın hayran olduğu Türk kırmızısı, için milli bir renk diyebiliriz.”¹⁰ demektedir Tahsin Öz. Bazı kumaşlarda ise pastel tonlar tercih edilmiş, bazılarında da deseni oluşturan çözümlerinin sıra ile tayf renklerinde düzenlenmesi ile renk elde edilmiştir.

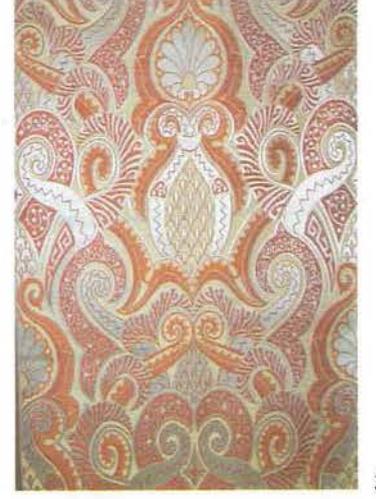
Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu olumsuz koşullar altında Hereke İpeki Dokuma Fabrikası, imparatorluk mekanlarının mefruşat gereksinimini karşılamış, sadece

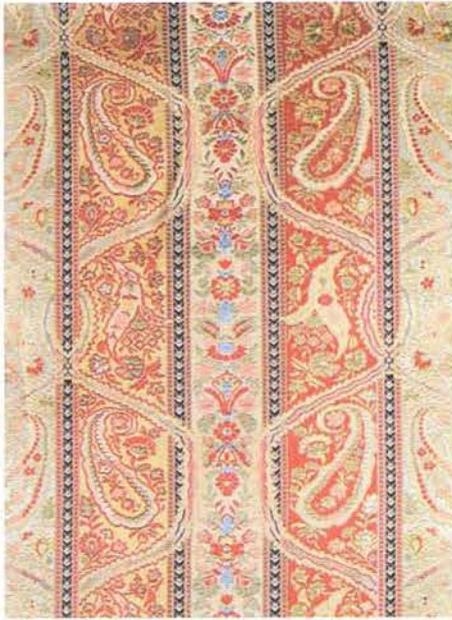
33

34

35

36

37

38

bununla da kalmayarak bir kumaş geleneği ortaya koymuş, kendi yorumu ve başarısı ile 19. yüzyıla damgasını vurmuştur. Hereke Fabrikası 1995 yılında Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlandıktan sonra, mobilyalar üzerindeki kumaşlar incelenerek ilk döşemelik kumaşlara ulaşılmış, belgelenen kumaşlar yeniden üretimi yapılması için Fabrikaya gönderilmiş ve bu kumaşlar yeniden üretime geçirilerek, eserler özgün kumaşları ile yeniden kaplanabilmiştir.

1995 yılında üretilen 48 adet desen sayısı, 1998 yılında 84, 356, 1157 numaralı desenlerin yeniden üretimi ile 51 adete çıkmış, 2003 yılı itibari ile 847, 72, 89, 703, 2008, 2009, 2010 numaralı desenlerin de üretimi sonucu 58 adete ulaşmıştır. 143 adet orijinal desen içerisinde üretimi yapılabilen 58 adet desen mevcuttur, üzerinde çalışılan Cumhurbaşkanlığı için üretilecek olan numarası belirlenmemiş bir desenin dışında, 43 ve 952 numaralı desenler de yeniden üretilmesi için üzerinde çalışılan desenlerdir.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı geleneğini yansıtan Hereke İpekli Dokuma Fabrikası'nın kurulduğu dönemdeki desen çeşitliliğine kavuşturulması ve buna bağlı olarak Milli Saraylar'a bağlı saray, köşk ve kasırlardaki özgün kumaşlara yeniden dönülmesi hedeflenerek, saraylarımızın orijinal mefruşatının yaşatılması adına çalışılmakta, yapılan araştırmalar her geçen gün bizleri bir adım daha gerçeğe yaklaştırmaktadır.

39

33 847 numaralı desen.

34 72 numaralı desen.

35 89 numaralı desen.

36 703 numaralı desen.

37 2010 numaralı desen.

38 2008 numaralı desen.

39 2009 numaralı desen.

DİPNOTLAR

- 1 Milli Saraylar Arşivi, Defter No. 453.
- 2 Y. Yılmaz-S. Boynak, "Hereke Fabrika-i Hümayunu ve İpekli Jakar Dokumaları", *Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları*, İstanbul, 1999, s. 25.
- 3 E. Kavcı, *Dolmabahçe Sarayında Bulunan İpekli Döşemelik Kumaşların ve Günümüzde Hereke'de Üretilen Örneklerin Kataloglanması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, yüksek lisans tezi, s. 17.
- 4 N. Gürsu, *Türk Dokumacılık Sanatı*, İstanbul, 1988, s. 25.
- 5 Y. Yılmaz-S. Boynak, *age.*, s. 27.
- 6 H. Tezcan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzylında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma", *Sanat Dünyamız*, 37 (1988), s. 45-51.
- 7 F. İrez, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası*, Ankara, 1989, s. 16.
- 8 M. Cezar, "Osmanlı'nın Yenilik ve Değişim İçerikli İlk Hareket ve Oluşumlar", *Osmanlı'nın Dış Dünyaya Bakışı*, İstanbul, 2003, s. 10.
- 9 F. İrez, *age.*, s. 16.
- 10 T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri II*, İstanbul, 1951, s. 83.

KAYNAKÇA

- ÇİNİ, Çiğdem Asuman, "Sanayi Devriminde Tekstil Baskıcılığı ve Pamuklu Kumaşlar", *Antik Dekor*, 66 (2001).
- DAĞCI, Koray, "Hereke Halıcılığındaki Desen Karakterinin İncelenmesi ve Yeni Çizgilere Ulaştırılması", *2. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1982, s. 102-109.
- ÖNDER, Küçükerman, "Anadolu'nun Zengin Giyim Geleneği İçinde Türk Giyim Tasarımının Tarihi Kaynakları", *Antik Dekor*, 38 (1997), s. 74-80.
- TEMİR, Şebnem R., "Tekstilde Art Nouveau Stili-Tasarımlar ve Tasarımcılar", *Antik Dekor*, 64 (2001), s. 90-94.
- TEMİR, Şebnem R., "Batı Etkisindeki Hereke İpekli Dokumalar", *Osmanlı'nın Dış Dünyaya Bakışı*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 2003, s. 91-99.
- TEZCAN, Hülya, "18. Yüzyıl'da Kumaş Sanatı", *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998.
- TEZCAN, Hülya, "16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Türk Kumaş Sanatı", *Türkiyemiz*, 19, 58 (Haziran 1989).
- YATMAN, Nurettin, *Türk Kumaşları*, Ankara, 1945.
- YILMAZ, Yaşar, "Art Nouveau ve Dolmabahçe Sarayı'nda Bulunan Bazı Örnekler", *Milli Saraylar 1993*, Ankara, s. 66-73.
- YUSUF, Durul, "Beylerbeyi Sarayı'nın Eşyalandırılmasında Halı, Kumaş ve Buna Paralel Duvar Panoları Üzerinde Araştırma", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu*, İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1985, s. 163-166.